

ЛИНГВИСТИКАЛИНГВИСТИКАLINGUISTICS*Зулпукаров К.З., Пазылова С.К.***ПАРЕМИЯЛАРДАГЫ «ОЙ» КОНЦЕПТИН ЧАГЫЛДЫРГАН
АЙРЫМ ПРОПОЗИЦИЯЛАР***Зулпукаров К.З., Пазылова С.К.***НЕКОТОРЫЕ ПРОПОЗИЦИИ В ПАРЕМИЯХ ОТРАЖАЮЩИЕ
КОНЦЕПТ «МЫСЛЬ» (ОИ)***K.Z. Zulpukarov, S.K. Pazylova***SOME PROPOSITIONS IN PAREMIES REFLECTING
CONCEPT «THOUGHT» (OI)**

УДК: 370:371.036

Макалада ой сөзүнүн түрдүү элдердин паремияларындагы инварианттык маанилерди берүү жолдору мүнөздөлдү. “Ой” концептинин пропозицияларын түзүүчү макал-лакаптар кичи топторго ажыратылып, семантикалык жактан чечмеленди. Аталган концептти кучагына алган макал-лакаптарды топтоп, алардын маанилеринин жалпылыгынын негизинде айрым пропозицияларды чыгарууга, аларды керектүү мисалдар менен жабдып, чечмелеп берүүгө далаалат жасалды. Пропозиция катары паремиялык учкул сөздөрдүн негизин түзгөн инварианттык маанилер тандалып алынды. Мындай маанилер этностун ойтутумунда трансформацияланып, вариантташып берилиши көрсөтүлдү. Алардын ортосундагы маанилик алакалар жиктелип берилди. Буларды салыштырып изилдөө менен түрдүү этностордун аң-сезиминде жана тилинде жалпылоочу пропозициялар мазмундук жактан бирдей трансформацияларда берилиши аныкталды. Когнитемаларды жаратууда макал-лакаптар жемиштүү пайдаланыла тургандыгы көрсөтүлдү. Иштин натыйжаларын когнитивдик лингвистика, лингвоконцептология, лингвомаданият таануу маселелери менен алектенген илимпоздор эмгектеринде колдонсо болот.

Негизги сөздөр: концепт, паремия, пропозиция, когнитема, концепт, макал-лакаптар, семантика, трансформация.

В статье охарактеризованы способы выражения общих значений лексемы ой “мысль” в паремиях различных народов. Пословично-поговорочные выражения, содержащие концепт “Ой/Мысль” разделены на группы и

подгруппы и получили семантическое освещение. Сделана попытка собрать все пословицы и поговорки, содержащие в себе названный концепт, вывести из них некоторые пропозиции на основе общности значения, продемонстрировав эти пропозиции соответствующими примерами и пояснениями. В качестве пропозиции взяты инвариантные значения, составляющие основы ряда паремийных изречений. Показано, что такие значения трансформируются и варьируются в памяти этносов. Выделены смысловые корреляции между ними. Путем сравнительного их изучения определено, что такие обобщающие пропозиции выражаются в семантически тождественных трансформациях в сознании и языке различных этносов. Показано, что в образовании когнитивных активно участвуют пословицы и поговорки. Результаты работы могут быть использованы учеными, занимающимися проблемами когнитивной лингвистики, лингвоконцептологии и лингвокультурологии.

Ключевые слова: концепт, паремия, пропозиция, когнитема, концепт, пословицы и поговорки, семантика, трансформация.

The article describes the ways of expressing the common meanings of the lexeme oi “thought” in the proverbs of various peoples. Proverbial and saying expressions containing the concept of “Oi/Thought” are divided into groups and subgroups and received semantic coverage. An attempt was made to collect all the proverbs and sayings that contain the named concept, to derive some propositions from them based on the generality of meaning, by demonstrating these propositions with appropriate examples and explanations. As a proposition, we take the invariant values that form the

basis of a number of Paremean maxims. It is shown that such values are transformed and vary in the memory of ethnic groups. Semantic correlations between them are highlighted. By comparing them, it has been determined that such generalizing propositions are expressed in semantically identical transformations in the consciousness and language of various ethnic groups. It is shown that proverbs and sayings are actively involved in cognitive education. The results of the work can be used by scientists dealing with the problems of cognitive linguistics, linguistic conceptology and linguistic culturology.

Key words: concept, paremia, proposition, cognitive, concept, proverbs and sayings, semantics, transformation.

Паремиялардагы жалпылоочу мазмунду айрым окумуштуулар пропозиция же когнитив деп аташат. Биз макалабызда пропозиция терминин колдонобуз. Е.В. Иванова когнитив деп бир же бир нече макалдын семантикалык мейкиндигин анализдөөдө реконструкциялануучу жана бир макалдын, дүйнөнүн макалдык сүрөтүнүн же дүйнөнүн бардык макалдык сүрөтүнүн фрагментинин когнитивдик моделин сыпаттоодо функционалдык жактан маанилүү, билимдин пропозициялык жалпылоочу бирдигин айтат. Ушул эле учурда Е.В. Иванова адамдын аң-сезиминде жана эс-тутумунда когнитивде окшош айрым аналогдор бар экендигин божомолдойт [6, 14-б.]. Бул демилге бир топ изилдөөчүлөр тарабынан колдоого ээ болду (К.З. Зулпукаров, Л.И. Дрофа, С.М. Амиралиев, С.Б. Эргешова, С. Сейитбекова, А. Калмурзаева ж.б.) [1, 186-б.; 2, 211-б.; 3, 9-б.; 4, 7-18-бб.]. **Пропозиция же когнитив деп тигил же бул концептке тиешелүү эң жалпы предикативдүү сапаттарды жана касиеттерди жиктеп алып, аны билдирүүчү тилдик каражаттардын ички мазмунунда берилүүчү туркутуу, жалпылоочу маанини айтышат.** Мисалы, «Кудай» концептинин чегинде «Кудай бирөө гана» «Кудай – жаратуучу», «Кудай адилет» ж.б. когнитивмалар ажыратылат да, тилдеги аталган концепт кирген бардык идиомалар, макалдар, лакаптар, аяндар, велеризмдер жана башкалар пропозицияга карап топтоштурулат. Жогоруда айтылган теориялардын негизинде этностун, этникалык топтун эс-тутумунда пропозиция жашайт деп ойлоого болот [5, 398-438-бб.].

Пропозицияларды түзүүдө колдонулган паремиялык материалдар эки негизги булактан алынды [7, 8].

1. Эгерде адамдын ою, ниети таза болсо, ал бактылуу жашайт пропозициясы 21 бирдикти кучагына алат. Коомдо ичи тар, бирөөнүн ийгилигин көрө албаган, башкаларга тымызын жамандык ойлоп жүргөн адамдар жок эмес. Алардын кылык-жоругу этностук көз карашта терс сыпатталат. Мындайлар эл арасында сыйурматка ээ болуунун ордуна, тескерсинче уят болушат. Пейилдерине жараша Алла Таала аларды ойлогон ойлоруна жеткирбейт. Алардын иштери оңунан чыкпайт, жолдору болбойт. Бул көз караш төмөнкү макалдарда даана чагылдырылат: **Ичи тар адам баш болбойт, ашык ичкен аш болбойт; Ичи тардын иши тар; Кара ниеттин карды тойбойт, кара өзгөйдүн иши оңолбойт; Ою арамдын жолу арам ж.б.**

Ак ниет, ак көңүл, кең пейил болуунун пайдасы көп. Мындай адамдар ой-тилегине жетишет, адал иштеп эл алдында жүзү жарык болот. Алардын башкаларга карата көңүлүндө кири, жамандык ою, көрө албастык сезими жок. Кара ниеттүүлүк жашоодо зыянын көп тийгизгендиктен, этностук аң-сезим арам ойлуу болоого чакырат. Мындай пикир төмөнкү бирдиктерде белгиленет: **Ак көңүлдөн арамдык чыкпайт; Ак ниеттүү иштесең, жарык болот бешенең; Арам ойдон алыс жүр, алып келбейт жакшылык; Ак ниет болсоң жетерсиң муратка, арамдык кыласаң каларсың уятка** [7, 18-31-бб.].

Эгерде адам башкаларга жамандык кылбай, жаман ой, касташуу сезимин жүрөгүнө сактабаса, пейли, мүнөзү мыкты, ак көңүл болсо, көптөгөн досу-жар, санаалаш, пикирлештерди табат жана ал кайгы-капасы, көйгөйү, кыжалатчылыгы жок, жай-баракат, жыргал турмушта жашайт. Бул туурасында төмөнкү мисалдарда айтылат: **Ниети тазанын уйкусу тынч; Жүрөгүндө кири жок киши бактылуу; Жакшы ээсиз калбайт, ак ниет киши жолдошсуз калбайт** [8, 256-285-бб.].

Ак ниет адам ичине сыр жашырбайт, кайсы жерде жүрбөсүн, башкаларды күлдүрүп, көңүлдөрүн көтөрүп тургандыктан, кыйын кырдаалга туш болбойт. Ал эми анткор, кытмыр ойлуулар бирөөлөргө катылып, кытыгылап жагымсыз сүйлөшөт, байлыгына чиренишет: **Ак көңүл ачылып сүйлөйт, арсыз асылып сүйлөйт, арамза сасык сүйлөйт; Ак ниеттүү кишиге жамандык жабышпайт; Ак ниеттин жүргөнү - күлкү, арам-**

занын жүргөнү - түлкү, таянганы - мүлкү. Эгерде адамдын ниети ак, ою түз, жашоого карата ишеними бекем болсо, бактылуу жашай тургандыгы, ниети кара, ичи тар, пейили бузук болсо кырсыкка кабылуусу, иши оңунан жүрбөй тургандыгы бул мисалдарда берилет: *Жамандык менен жакшылыкты ниетиңден табасың: Ооруймун деп сестенбе, айыкпайм деп шектенбе.*

Чын көңүлдөн, жүрөктөн айтылган каалоо-тилектер, маанайды көтөрүүчү жылуу сөздөр адамга жагат, анын жан дүйнөсүнө азык болот. Бирөөлөргө жамандык ойлоо, көрө-албастык, кастык, ичи тардык кылуу, оюна келгенди сүйлөй берүүчүлүк, башкаларды жамандоо сыяктуу сапаттар дили таза адамдын зээнин кейитет, руханий, психологиялык жактан жабыркатат: *Таза үрөндөн өнгөн дан дыйканды байытат, ак ниеттен чыккан сөз адамды марытат; Ою кир, ээн ооздук чыныгы адамды кордойт.*

2. Адамга ар кандай нерселер/кырдаал жөнүндө ойлонууну сунушташат. Бул пропозиция бир нече (т.а. 19) паремияларда учурайт да, аларды бириктирүүчү концепт катары колдонулат. *Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө; Жебей туруп сиңирериң ойло* мисалдарында уктаар алдында ашыкча тамак ичкен адам ойдолоктоп жакшы уктай албоосу, жаман түштөрдү көрүүсү айтылып, кайсы бир тамакты жештен мурда, ал ашказанга жагабы же оор келеби, ошону ойлоо керек экендиги, болор-болбос нерселерди ойлоп, сар-санаа, кыжалат болбоо абзел экендиги туурасында кеңеш берилип жатат.

Адам күч-кубатка толуп, баралына жетип турганда элинин кызматына жарап, элдин камын ойлош керек. Элдин ишин кылып, батасын алган адам өнүп-өсөт. Ал эми өзүнүн керт башынын камын көрүп, кылган иштеринин артын, келечегин ойлобогон башкаруучу элдин ишениминен кол жууп, элинин колдоосунан кур калат. Мындай чабал ажо элин жоого чаптырат, мекенин душмандарга тарттырып жиберет. Андыктан төмөнкү бирдиктерде адам жанындагыларды ойлоп, эли үчүн түйшөлүшү зарыл экендиги сунушталат: *Жашыңда элдин ишин ойло, карыганда жердин камын ойло; Өлөрүн ойлобогон хандын эли ойрон болот; Ээк астында элди ойло.* Адам баласы бири-бирине кастык кылбай, жа-

мандык ойлобой, айланасындагыларга ниетин түз кылып, башкалардын мыкты касиеттерин, асыл сапаттарын байкап жашаганы оң. Кайсы бир чыгарманы окуп жатканда, анда кетирилген орфографиялык каталарды издебей, андагы өзөктүү ойлорду, керектүү кеп-кеңештерди, пайдалуу идеяларды алган жакшы: *Адамдан жамандык издебе, адамдык изде; Битиктен тамга издебе, ой изде.*

Дыйкандын, чарбадар адамдардын жашоосу эгин-тигин, түшүм алуу, мал-сал, короо-жай менен тыгыз байланышта. Андыктан аларга аштык айдоо, эгин эгип, жайдын ысык күндөрүндө бышырып, оруп-жыйнап алуу, мал жандыктарына тоют камдоо, төл алуу ж.б. жөнүндө ойлонууну этностук тажрыйба сунуштайт: *Дыйкан болсоң буурусунуңду шайла, чарба болсоң – мал жайын ойло; Жайдын узагын тилебей, жылуусун тиле [7, 237-253-бб].*

Келечекти ойлосоң, өткөндү эске сал; Чай болуп төргө өткөн суу бир кезде арыкта акканын унутпаса; Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүн ойлон; Жашыңдын кетерин ойлобо, жалыныңдын кетерин ойло [6, 28-191-бб.] бирдиктери адам алдыдагы турмушун мыкты жашаш үчүн, кетирген каталарын кайталабаш керектигине, жыргал турмушка, жогорку кызматка талыкпас эмгектин, тынымсыз аракеттенүүнүн натыйжасында жеткендигин унутпоосуна, ата-энесинин, аксакал кишилердин, тажрыйбалуу, көптү көргөн жашы улуу адамдардын кеп-кеңешин кабыл алып, жаштардан чыккан пикирлерди таразалап көрүүгө, жаштыктагы күч-кубатты пайдалуу иштерди аткаруу үчүн жумшап калууга үгүттөйт, ушул нерселерди жасоонун үстүнөн ойлоууга чакырат. Ал эми семантикалык планда бири-бирин бир аз танган *Жакшылык-жамандыкты бирдей ойлон; Жамандыкты унуткан жакшы, жакшылыкты унуткан жаман* бирдиктеринде адам турмушта ар кандай кырдаал болуп кетүүсүн эске алып, ага даяр болуп турушу зарыл деген акыл-насаат берилип, акыл-эсинде жалаң позитивдүү окуяларды, маалыматтарды сактап, кечиримдүү болуп, баштан өткөн жагымсыз окуяларды, бирөөлөрдүн жасаган кыянатчылыктарын эстен чыгарып таштоосу туура болорлугу жөнүндө айтылат. *Коногум, үйүңдү ойлой отур, кулу-бийиңди ким билет; Көктө баратсаң жерди ойло;*

Тойлоп отурсаң да, ойлоп отур провербиалдык каражаттары адамды сак болууга чакырат, буларда адам канчалык бакытка бөлөнүп, жыргаса да, алды-артын байкап, этияттанганы жакшы, көйгөйлөрү дайыма оюнда турушу абзел деген идея жатат.

Жогоруда келтирилген, талданган мисалдар пропозиция түшүнүгүнүн лингвоконцептологияда жана лингвопаремиологияда баалуу категориялык мазмунга көтөрүлө алганын айгинелейт.

Адабияттар:

1. Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж., Зулпукарова А.К. Параллелизм в поговорках и его роль в создании фрейма и сценария / Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №3. - Бишкек, 2018. - С. 185-188.
2. Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж. Поговорочный пропозициянын дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү орду / Республиканский научно-теоретический журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №5. - Бишкек, 2018. - С. 210-213.
3. Дрофа Л.И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики. - Ош, 2009. - С. 97.
4. Зулпукаров К.З. Отражение этнического менталитета в теологических концептах / Сб. науч. трудов факультета Русской филологии Ошского государственного университета. Вып.2. - Ош, 2010. - С. 7-18.
5. Зулпукаров К.З., Атакулова М.А., Калмурзаева А.А., Айылчиева Д.Т., Джусупова А.А. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка. - Бишкек: Бийиктик, 2016. - 728 с.
6. Иванова Л.В. Концепт «родина» в творчестве русских поэтов Кыргызстана / Жизнь и язык в динамике. - Бишкек, 2011. - С. 94-97.
7. Макал-лакаптар / Баш сөзүн жазган жана түзгөн. Ж.Ы. Койчуманов; А. Акматалиевдин жалпы редакция астында; Кыргыз улуттук илимдер Академиясы ж.б. «Эл адабияты» - Бишкек: Шам, 2001. - 208-б.
8. Орозбек Айтымбет. Кара кыргыз. - Бишкек: Бийиктик, 2007. - 630-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Элчиев Ж.